

УДК 331.5-05813+331.556

DOI: 10.24144/2078 – 1431.2019. 2(23).33–46

Петро Токар,
кандидат соціологічних наук,
науковий співробітник НН Інституту
євроінтеграційних досліджень ДВНЗ «УжНУ,
почесний професор ЄНУ ім. Л.М.Гумільова (Казахстан)

НОВЕ ЗНАЧЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ І МІГРАЦІЇ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ (СОЦІОЛОГО-ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ)

У статті здійснено соціолого-політологічний аналіз поглядів учених на роль середнього класу в умовах індустріалізації і трансформації економіки. Обґрунтовуються його вплив на забезпечення стабільності суспільства, необхідність нових підходів при подальшому розробленні теми. Через призму значення середнього класу запропоновано оцінку ситуації на нинішньому ринку праці, його ролі як головного чинника підвищення якості людського капіталу, трансформації економіки, стабільності громадянського суспільства в Україні, Казахстані і країнах Європи.

Ключові слова: середній клас, ринок праці, міграція, громадянське суспільство.

In the 21st century, especially after the global crisis of 2007-2009, the emphasis is shifting to the problem of the need to form a new middle class, especially in the post-Soviet space, and not only since this problem has become relevant in the last decade even in the EU. Therefore, the subject of research is the state of development of the middle class problem, its new value and role in the consolidation of society (on the example of Ukraine, Kazakhstan and other countries).

The relevance and scientific novelty of the problem of the new middle class lies in the fact that this phenomenon to date, with some exceptions, in its new quality in Ukraine, Kazakhstan and other post-Soviet countries as an object and subject is not researched enough, and therefore has no modern sufficient theoretical explanation both in terms of its role in individual countries and in the scale of the global world integration process.

This is due to the fact that much of the post-Soviet researchers have come from a rather contradictory position that, in the context of globalization, the middle class of the Western sample will be formed with the peculiarities for each country, and the historical and socio-cultural characteristics will eventually be smoothed out. In fact, the post-Soviet republics inherited a layer of intellectuals, a working class and a peasantry, but the social structure of society very quickly by historical standards acquired a certain state of uncertainty at first, and then did not withstand the test of new time and got a new social borders and national features for each republic. However, the importance of the phenomenon of the middle class did not diminish, but rather, more clearly defined and increased to the level of the guarantor of stability of every society.

The article attempts to prove that any society is able to maintain stability and even to ensure its development for a certain period of time: in one case by the efforts of rigid authoritarianism, as in Iraq and Libya in the times of Gaddafi and Hussein, in the other – by manipulations of the public consciousness, and in the third, more or less, depending on the specifics of the government and the stability of political power. But this is a temporary phenomenon, and any government, sooner or later, failing to ensure the formation and development of its national middle class, is unable to create the conditions for stability and development of the society for the long term and without inter-ethnic, social, inter-religious and other cataclysms ensure continuity and conflict-free transfer of political power. Subversion of concepts, inventing various social substitutes for the role of the middle class, based on social, cultural, national, religious, and even party formations, are only able to stretch the problem in time, to drive it deep, but not to ensure strong socio-economic stability and continuity in their society for a long time.

Keywords: *middle class, labor market, migration, civil society.*

У 21 столітті, особливо після світової кризи 2007-2009 рр., акцент дедалі більше зміщується до проблеми необхідності формування нового середнього класу, перш за все на пострадянському просторі і не тільки, оскільки навіть у країнах Євросоюзу ця проблема останнім часом набула гостроти. Тому *предметом* дослідження є стан розробленості проблеми середнього класу, його нове значення і роль у консолідації суспільства.

Актуальність і наукова новизна проблеми нового середнього класу полягає в тому, що цей феномен до теперішнього часу, за окремими винятками, в новій його якості в Україні, Казахстані, інших країнах пострадянського простору як об'єкт і предмет мало досліджений, суперечливий (в науці і практиці РФ), а тому не має сучасного достатнього теоретичного обґрунтування, як з точки зору його ролі в окремих державах, так і в масштабах глобального світового інтеграційного процесу.

Це зумовлено тим, що значна частина пострадянських дослідників виходила з досить суперечливого положення про те, що в умовах глобалізації сформується середній клас західного зразка із специфічними для кожної країни особливостями, а історичні та соціокультурні характеристики в кінцевому підсумку нівелюються і згладяться. Справді, у спадок пострадянським республікам дістався прошарок інтелігенції, сформовані робітничий клас і селянство, але вся соціальна структура суспільства дуже швидко за історичними мірками прийшла спочатку в певний стан невизначеності, а потім, не витримавши випробування нового часу, в кожній республіці при всій зовнішній схожості отримала нові соціальні межі і національні особливості. Однак значення феномена середнього класу при цьому не зменшилося, скоріше навпаки, більш рельєфно визначилося і підвищилося до рівня гаранта стабільності кожного суспільства.

Постановка проблеми. З нашої точки зору у сучасних умовах глобалізації світу формується новий середній клас уже не за західним зразком, а зі своїми національними ознаками, бо їхні соціокультурні характеристики не те що нівелюються, а потребуватимуть нової систематизації.

Аналіз досліджень і публікацій. У 1960-70-ті роки західні науковці приділяли велику увагу дослідженню нового на той час феномена середнього класу, який лише складався, формувався і забезпечував різке зростання економік західних країн, а разом з тим виступив у новій для себе ролі гаранта соціальної стабільності, демократії і свобод у країнах Європи та США. Нині за низки відомих обставин, насамперед через навалу в країни ЄС і США біженців та мігрантів, яких для початку треба інтегрувати в суспільства, ця проблема на Заході майже не досліджується ціленаправлено і системно, а тема СК зникає навіть із риторики політиків та експертів. Чого не скажеш про їхні напрацювання щодо теми міграції, яка негативно позначилася і на сутнісних характеристиках СК. Між тим проблема СК і тим більше імміграції й транснаціоналізму, демографії в країнах пострадянського простору зайняла помітне наукове поле, особливо серед дослідників РФ, Казахстану й України (тема СК значно менше, про що йдеться нижче).

З огляду на це важливим є теоретичне узагальнення наявних підходів до оцінок ролі та значення середнього класу у взаємозв'язку з проблемою міграції та ринку праці на прикладі низки країн.

Результати дослідження. На відміну від України, на початку 1990-х нова політична влада Казахстану отримала дуже складний соціальний спадок, обтяжений наявністю глибоких міжнаціональних і міжрелігійних протиріч, потенційних конфліктів, і важкий тягар не менш проблемної економіки. Після проголошення незалежності в республіці відбулися великі внутрішні міграційні переміщення, які диктувалися розпадом старої економіки і зміною її структури, закриттям галузей промисловості, скороченням економічної діяльності, безробіттям в одних населених пунктах і нестачею робочих рук в інших. Це був час великих викликів і загроз, навіть громадянської війни. Але завдяки успішно реалізованим політичним і фінансово-економічним реформам, великим надходженням від продажу сировини, Казахстан забезпечив собі можливість переформатувати і заново створити національну економіку, забезпечити соціально-економічну стабільність, що привело до швидкого формування помітного прошарку СК. Однак світова фінансова криза, що почалася у 2008 році, стала серйозним випробуванням для новонародженого СК Казахстану та інших країн, особливо на територіях пострадянських держав. Варто підкреслити, що, на відміну від багатьох інших країн, Казахстан практично уникнув рецесії в 2008-2009 роках. А в 2010 році зростання ВВП вже сягнуло 7,5%, інфляція споживчих цін – 8,3%. Тоді це навіть посилило зростання питомої ваги СК у соціальній структурі РК, а в деяких регіонах підштовхнуло до початку росту, оскільки створювалися необхідні для цього умови. У той же час важливість вивчення феномена СК полягає насамперед у тому, що в розвинених країнах частка СК у суспільстві досягає 70-80%, забезпечуючи стабільний розвиток, зменшуючи бідність і соціальні суперечності. Але серед фахівців Казахстану існують різні оцінки щодо питомої ваги СК у казахстанському суспільстві. Деякі стверджують, що говорити про казахстанський СК ще рано, тому що основу СК повинні становити професіонали

у сфері освіти та охорони здоров'я. Інші дослідники впевнені в існуванні СК у Казахстані, демонструючи його частку в показниках 25-40% і роль у розвитку малого і середнього бізнесу (МСБ) [1]. Наявність проблеми в різночитанні частки питомої ваги і ролі СК у казахстанському суспільстві актуалізує необхідність проведення досліджень, спрямованих на вивчення як специфіки формування і структури казахстанського СК, так і його відмінних характеристик, що проявляються у способі життя, ціннісно-нормативних стратегіях і поведінкових практиках. Результати таких наукових досліджень дозволять з'ясувати, наскільки СК Казахстану відрізняється від СК сусідніх країн та в західних суспільствах і яка його роль у становленні громадянського суспільства, його міцності і стабільності. Дослідження про особливості нового, наприклад міського СК Казахстану, тільки починають з'являтися, можна відзначити і деякі нові політологічні дослідження, публіцистичні роботи, присвячені проблемі становлення та шляхам розвитку казахстанського середнього класу [2]. Ця проблема справедливо вважається однією з центральних для розвитку країн всього пострадянського простору [3]: питома вага СК у соціальній структурі, його роль в економічних, соціальних і політичних процесах, що визначають результати тих глибоких соціальних змін, які переживає російське, казахстанське чи українське суспільство. Без формування і створення належних умов для сталого розвитку, підвищення питомої ваги СК у соціальній структурі суспільства, тобто без головного сегмента соціального капіталу на ринку праці говорити сьогодні про масштабну модернізацію казахстанської чи української економіки завчасно.

Історичний досвід більшості інших країн, що зазнали соціально-економічної і політичної трансформації, свідчить про те, що без СК складно досягти поставлених стратегічних цілей. Стан СК є важливим показником рівня громадянського суспільства і соціально-економічного розвитку держави, він визначає якість людського потенціалу країни і характерні риси загальнонаціональної ідентичності, забезпечує спадкоємність поколінь і життєвих цінностей. Це пов'язано не тільки з психічним і фізичним здоров'ям нового середнього класу країни, а й з рівнем його освітнього і кваліфікаційного потенціалу, а також з такими особистісними особливостями, як інноваційний потенціал, певний характер ціннісних орієнтацій, особливості мотивацій у різних сферах життєдіяльності. За останніми даними Світового банку, в Казахстані практично викорінено крайню бідність, у той час як СК виріс приблизно до 20% населення [4].

Однак складність і суперечливість сучасного етапу оголошеної модернізації свідомості громадян і трансформації казахстанської економіки показує, що триває процес поляризації різних соціальних груп і прошарків населення. Це, а також неоднорідність СК висувають перед дослідниками ряд завдань, пов'язаних з осмисленням регіональних факторів відтворення СК Казахстану. Існує не тільки теоретична, але і практична потреба у вивченні об'єктивних і суб'єктивних аспектів стилю і способу життя представників СК, що обумовлено проблемою нарощування соціального капіталу в умовах трансформації економіки і переходу до інноваційного

типу її розвитку. Іншими словами, наскільки СК РК може бути гарантом стабільності та відповідає «ідеальному» західному СК? Що спільного у несформованого СК Казахстану із СК на Заході і що їх відрізняє? У чому особливості способу життя, світогляду, життєвих стратегій і цінностей (суб'єктивні аспекти), споживчої поведінки, освіти і навичок, активності на ринку праці, прибутково-майнових характеристиках і проведенні дозвілля (об'єктивні аспекти) нового СК РК; які його відмінності від середнього класу як розвинених, так і постсоціалістичних країн. У західній, як і у постсоціалістичній соціології, включно казахстанській, накопичено обсяг наукових робіт різної тематики, присвяченої СК. Однак комплексний соціологічний аналіз СК як гаранта стабільності в контексті вище названих особливостей в РК поки не здійснювався, а ті, що локально проводяться, як правило, є закритими. Однак з урахуванням нових завдань цю проблему слід було б вирішувати невідкладно, і саме тому ми її порушуємо в контексті порівняльного аналізу з іншими країнами.

Так, порівняно із західними країнами, де відзначається тенденція зниження впливу і престижу державного службовця, і навіть фіксується абсолютне зниження рівня заробітку службовців, в РК ситуація інша. Сьогодні у чиновників з'явилися ознаки заможності – це соціальні пакети. Крім цього, державні службовці володіють адміністративним ресурсом, оскільки завдяки організаційній ієрархії мають досить серйозні можливості конвертувати адміністративні позиції і вплив у матеріальні ресурси. Державне чиновництво, особливо чиновництво середніх і вищих верств, за рахунок своїх офіційних і неофіційних доходів має рівень споживання, цілком схожий з багатьма підприємцями і менеджерами в приватному секторі. Більше того, вони часто приховано або відкрито беруть участь у бізнесі. Всі ці аргументи наводять на користь того, щоб включити цю групу до складу середнього класу РК. Більше того, проведені в РК дослідження показують, що ці групи чиновників, включаючи керівників великих національних корпорацій і навіть вищого командування, відносять себе до СК.

У Казахстані одним з пріоритетних напрямів економічної реформи і розвитку нового соціального капіталу є становлення і розвиток МСБ, який є не тільки необхідною ланкою у створенні ринкової системи господарювання, але і найбільш істотним елементом у соціальному перетворенні суспільства, оскільки зростає частка активних суб'єктів МСБ. У деяких великих містах Казахстану частка зайнятих у МСБ досягає 50% від активного населення. Підприємців відносять до СК не тільки за рівнем доходу і матеріальної забезпеченості, а використовують також культурно-моральні критерії, наприклад почуття особистої відповідальності за свою долю, патріотизм, незалежне існування і бажання самоствердження, – все це ознаки нового СК. У Казахстані зміцнення владної вертикалі посилює позиції національних компаній. Саме вони стають найбільшimi і успішними в бізнесі, і в них, і навколо них сформувалася і стала швидко зростати нова соціальна група менеджерів, які завдяки освіті, отриманій у національних університетах і за кордоном, зайняли в корпоративних структурах управ-

лінські позиції і займаються організацією праці [5]. Менеджер акумулює в собі нові продуктивні і управлінські функції. Менеджери, як і капіталісти, мають контроль над процесом виробництва, але при цьому вони самі можуть контролюватися і експлуатуватися, як і робітники. Суперечливість класових позицій менеджерів означає дуальність їх класових інтересів, і чим вище їх позиція в ієрархії, тим більше переважають інтереси, схожі з інтересами капіталістів. По-друге, існує тісний взаємозв'язок між рівнем влади в РК і можливістю присвоєння додаткового продукту. Ці позиції стосуються й інших країн, бо це країнові особливості СК і МСБ.

Тим не менше, в РК варто було б провести нове структурування ринку праці з урахуванням нових завдань: головні напрями – це цифровізація економіки, інфраструктури й управління, активне використання в системі безпеки і кібербезпеки цих можливостей. За спостереженнями фахівців, реально працюють у класичному розумінні не більше 25% працездатного населення. Решта зайнята в нових сферах життєдіяльності, в тому числі у сфері цифровізації і нових технологій. Разом з тим вага людського капіталу в РК поки недостатня, що актуалізує потребу якісно поліпшити людський капітал як основу трансформації казахстанської економіки, як серцевину модернізації суспільної свідомості, гарантом якої є заможний, освічений і професійно підготовлений СК.

Економіка – це відносини між людьми, своєрідна творчість. Суб'єкти цих відносин – творці економіки і цих комунікацій. Їм потрібно створювати умови для розвитку і максимальної реалізації їхніх можливостей. Тільки за такого підходу столиці й великі міста будуть прикладом формування таких відносин – центрами творення і патріотизму. Якщо ми хочемо мати здорову економіку, то і клітини суб'єктів цих відносин повинні бути здоровими. Для цього їх потрібно будувати на основі універсальних і чітких норм і правил, визначених для них, прийнятих принципів, відносин, загальнозрозумілих для всіх суб'єктів. Корупція, свобода слова, переміщення праці і капіталу, підприємництво, інвестиційний клімат, захист приватної власності та інтелектуального права, рівень освіти і науки як основа життя і щастя – все це вимірюється індексами міжнародних організацій. І в сукупності за цими показниками казахстанська економіка не входить в 30-ку кращих країн світу, а сусідні країни знаходяться ще нижче. Це означає, що суб'єкт економічних відносин недостатньо здоровий. СК, як показує досвід країн (ЄС, Канада, Австралія, Японія, Південна Корея, Сінгапур і ін.), в яких він домінує і забезпечує гарантію стабільності суспільства, дуже чутливий до цих показників прав і свобод, цінностей і соціального самопочуття. Але попит на інновації створює не тільки наука, а перш за все суспільство, держава і приватний бізнес. Необхідно приділяти велику увагу людському капіталу – це підняття рівня освіти і науки, розвиток початкового навчання та виховання. Перш за все виховання відповідальності за себе. Інакше ми будемо країнами вічної перспективи, в якій на першому місці – стратегічне планування, а населення при цьому буде виживати, залишатися нездатним до творчості. З іншого боку, якщо ми не вирішимо питання власності, то СК, який сьогодні є, залишить країну, а

новий не сформуємо. РК прагне стати не тільки індустріально передовою державою, а й країною постмодерну, проте поки більше декларативно, ніж реально, бо країна постмодерну – це людина модерну. Здавалося б, той факт, що цифрова революція повністю змінила наші уявлення про те, як можна і потрібно вести бізнес, – давно не новина. Але проблема ширша, і змінюється не тільки форма, але і сама суть економіки. Чи розуміємо ми, як вести себе в епоху зростаючої невизначеності? У книзі «Капіталізм без капіталу» Джонатан Хаскел і Стіан Вестлейк пропонують неординарну відповідь на це питання: наріжний камінь всіх нинішніх змін – зростаюча важливість «нематеріальних інвестицій». Вони стверджують, що в сучасній економіці добробут компаній і держав повністю залежить від інвестицій у нематеріальні активи – наукові дослідження, програмне забезпечення, організаційні процеси та інше. На думку авторів, тенденція зростання цінності нематеріальних активів проявилася ще в ХХ столітті і передувала (і навіть стала базою) цифровій революції. Нашу епоху відрізняє зростаюча швидкість знецінення матеріальних активів. До чого може призвести така динаміка? Які професії будуть найбільш затребувані в найближчому майбутньому? Все це потрібно досліджувати [6].

Наприклад, на риторичне запитання соціологів: «Хто буде будувати Україну в 2050 році – українці чи мігранти?», дослідники відповідають – мігранти. Причому, швидше за все, на їхню думку, китайці та в'єтнамці. У наших країнах потрібно сформувати інший менталітет, а кому це під силу? Середньому класу. Україна – моноетнічна слов'янська країна: за даними перепису населення – 2001, 78% населення становили українці, ще 17% – росіяни. І, звичайно, спосіб життя, ментальність, вірування, наприклад, китайців чи арабів, мають суттєві відмінності. І ми не впевнені в психологічній готовності жителів села перебувати поруч з людьми, у яких принципово інший спосіб життя. Це проблема не тільки України. З цим зіткнулася багатонаціональна Європа. Як це питання вирішувати в наших країнах? Це повинні показати результати системних досліджень, але ясно, що вирішить цю проблему свідомий, освічений патріотичний новий СК.

До речі, свідомість нового СК зможе допомогти поглянути з іншого ракурсу і на болючу проблему відкриття ринку землі в Україні чи РК. Зокрема, з точки зору того, як довго може тривати позитивний ефект для економіки? Це далеко не другорядне для модернізації свідомості СК питання. Чи готові ми? Адже ясно: щоб ефект від продажу землі був довгостроковим, потрібно інвестувати, причому багато – в переробку й інфраструктуру. Наприклад, Ізраїль – це не аграрна держава, але чи матимемо такий ефективний і потужний аграрний сектор в Україні і Казахстані після відкриття ринку землі? За даними ЗМІ, Кнесет Ізраїлю виділить понад \$ 84 млрд у разі відкриття ринку землі в Україні. Впевнені, що «великі» сусіди РК здатні виділити не менше для купівлі землі в РК. Експерти в Україні переконані, що країну може врятувати масштабне будівництво якісних і зручних доріг. Це недостатня умова швидкого економічного розвитку, але необхідна. На думку демографів, погані дороги сильно гальмують внутрішню міграцію, що, в свою чергу, заважає формувати спільність

української нації. Наявність доріг забезпечить інтеграцію з іншими, більш розвиненими містами і селами з метою отримання всіх без винятку послуг, вирішить проблему зайнятості і т.д. Крім того, на кожне нове робоче місце в дорожньому будівництві припадає сім додаткових місць у суміжних галузях, якщо використовуються матеріали українського виробництва. Робоча сила також повинна бути українською, тоді будівництво доріг потягне за собою зміни на ринку праці. Навколо доріг виростають АЗС, кафе, готелі. Це теж робочі місця, МСБ, який вирішує і величезну кількість соціальних завдань. Все це повинно перезапустити національну економіку, посилити СК.

Зараз в Казахстані і в Україні формується новий національний ринок праці, створено свою кваліфіковану робочу силу. Сьогодні модно говорити, що школи і ВНЗ навчають не тому, що потрібно. Якщо так, то чому так охоче українських фахівців беруть на роботу в розвинених країнах? В ЄС, за скромними підрахунками, їх тепер більше 7 млн. Ще близько 3 млн – на валізах, готові виїхати. На наш погляд, основні проблеми України – це міграція, нерівність і тотальна недовіра. Прийнято вважати, що Україна була заможною. На жаль, вона завжди була бідною за головними показниками рівня життя. І за часів УРСР, і пізніше. Сьогодні приблизно третина населення перебуває за межею бідності, а близько 10% – жебраки. Бідність не дає суспільству та економіці нормально розвиватися. Причому не так небезпечна об'єктивна бідність, як суб'єктивна. Якщо людина вважає себе бідною, то вона переконана, що впоратися зі своїми проблемами не може. Тому і розраховує на чийсь допомогу, як правило, держави. Цим якраз і користуються політики, які вміло тиснуть на больові точки, купуючи голоси за кілограм гречки. У цьому проблема бідних країн, в яких не буває демократії. Чи вигідно вітчизняним політичним елітам, коли кожен третій українець живе за межею бідності? Не факт, що їм вигідно, але їм точно невигідно мати численний, потужний і свідомий СК. Через слабкий СК Україна досить швидко вимирає, а уряд при цьому пишається безвізовим режимом з ЄС. Хто туди виїхав? Середній клас.

Сьогодні немає жодного розвинутого суспільства, де б не відбувалося глобального переселення народів. Конкурентні, орієнтовані на людину та її потреби суспільства – це головний мейнстрім ХХІ століття. Привабливими будуть країни з ефективною соціальною організацією, а не ті, що орієнтуються на минуле, втрачають людський капітал. В Україні ситуація складніша і з минулим, і з тим, що втратили Крим, а збройна агресія на Донбасі призвела до порушення Росією територіальної цілісності України, підриву безпеки держави і масової внутрішньої і зовнішньої міграції населення.

З України виїхало в ЄС вже більше 10 млн осіб, близько 7 млн з них – після 2014 року, головним чином це СК. Порівняно з 2017 роком простежується тенденція до зменшення кількості поїздок в РФ. Очевидним є інший тренд міграційних процесів – до Польщі їде все більше розумних і кваліфікованих працівників, молодь, змінюється характер їх зайнятості: серед сезонних і постійних працівників зменшується частка осіб, зайнятих

у сільському господарстві, на роботах, що не вимагають високої кваліфікації, зростає кількість кваліфікованих фахівців – робітників на заводах, інженерів, менеджерів, вчених та зайнятих у науково-технічній сфері. Різко виросла частка тих, які мають право постійно працювати, збільшився обсяг приватних грошових переказів в Україну і їх внесок у ВВП. За різними оцінками масштаби трудової міграції в Україні набули загрозливо високого рівня, що не може не відбитися на майбутньому економічному процвітанні країни. На думку експертів, нова хвиля трудової міграції з України обумовлена багатьма факторами, найважливішими з яких є військова агресія, глибока і тривала економічна криза, безробіття.

Поки що це не досягло критичного рівня, і Україна не стала – постачальницею незаконних мігрантів до ЄС, але міграція 2017-19 – це втеча, бо дедалі більше виїжджаючих не пов'язують своє майбутнє з Україною. А це потенційний СК, що підсилює пролетаризацію. З такого соціального матеріалу неможливо створити сильну, амбітну країну середнього класу.

Але вимирає не тільки Україна, вимирає вся європеїдна раса. Якби не приплив неєвропейців, в Європі вже давно почалася б сильна депопуляція. Щоб цього не відбувалося, середньостатистична жінка повинна народити при нинішньому рівні дитячої смертності приблизно 2,15 дитини, на 100 жінок – 215 дітей. Такого показника немає в жодній європейській країні вже 60 років. Відповідно кожне наступне покоління кількісно менше попереднього, а класична демографічна піраміда перетворилася в демографічний ромб, в складі населення дедалі менше молодих. Очевидно, якби рівень життя був високим, то масові мігранти звернули б більшу увагу на Україну. Коли в Україні буде високий рівень життя, хоча б на 30-40% нижче, ніж зараз у Західній Європі, мігранти приїдуть масово. До цього моменту повернення чекати не варто [7].

Стосовно біженців, то їм потрібна щедра соціальна підтримка, яку наряд чи в доступній перспективі зможе запропонувати Україна, а Казахстан підтримує лише своїх співвітчизників, які повернулися за урядовою програмою. Економічні мігранти приїдуть тільки за сприятливої економічної ситуації. Міграційне законодавство в Україні для цього досить ліберальне. В РК у сфері обслуговування і торгівлі працюють уже не казахи, а мігранти, які з часом будуть просуватися далі. Що стосується промисловості, то китайці в ній уже помітно присутні. Вони більше схильні до роботи на виробництві, достатньо кваліфіковані й дисципліновані. В Казахстан мігранти їдуть, хоча сальдо в РК теж негативне: виїзд у 2018 році більший. Зате порівняно з 2014 роком Казахстану вдалося значно поліпшити свої позиції і завдяки стійкому зростанню економіки піднятися в рейтингу зі 129-го на 77-е місце. За словами експерта Ірини Черних, існують два основних взаємопов'язаних процеси, що визначають демографічну ситуацію в РК: відтворення населення і масштаби внутрішньої міграції. Серед основних трендів демографічної ситуації в РК – зміна вікової структури населення, визначена відносним омолодженням. З приводу народжуваності і смертності фахівці вказують, що через 30 років чисельність населення РК перевищить 24 млн осіб, з них 9 млн житимуть у 3-х мегаполісах РК [8].

Ставлення казахів до мігрантів, як показують дослідження, поки що нейтральне, як і в Україні. Ми не відчуваємо загрози, але не цілком розуміємо, які проблеми можуть виникнути. Ксенофобії ніби немає, але є незнання того, як будуть себе вести, наприклад, африканці в Україні, а афганці в Казахстані. Немає таких прогнозів. А оскільки не знаємо, то будемо поки до цього ставитися обережно.

Чи бачить влада в Україні загрозу депопуляції? Так, але при цьому навряд чи усвідомлює гостроту проблеми. Парадокс: рівень безробіття в Україні не падає, а працювати вже нікому, велика частина СК виїхала, і владу це не турбує. У ряді країн ЄС, зокрема в Німеччині, вирішено цю проблему. Там пильно і цілеспрямовано працюють з мігрантами та біженцями з відбору, навчання та адаптації. Так чи інакше, але найочевидніший шлях порятунку нації в контексті названих проблем – підвищення народжуваності. Так можна отримати швидкий ефект, але він буде короточасним. Довготривалий результат можливий тільки за рахунок припливу мігрантів з країн з високою народжуваністю.

Важливий резерв – зниження смертності. В Україні, наприклад, 40% 16-річних хлопчиків не доживають до 65 років. Середня тривалість життя в Україні нижча, ніж по земній кулі, включно з Африкою. З 2014 року, після початку війни, смертність збільшилася в рази. В Європі – на третьому місці з кінця, гірші, ніж в Україні, ці показники тільки в Росії та Молдові. Головне, що тут може допомогти з досвіду країн ЄС, потрібно значно підвищити якість життя і медичного обслуговування. Коли ми говоримо про роль СК і його місії, то слід вести мову про його вплив на якісні зміни в казахстанському і українському соціумі. Зокрема, розвиток СК вплине на такі дуже важливі проблеми, як зменшення криміналізації, поступову і безкровну декомунізацію, посилить значення в суспільстві виховання т.зв. європейських цінностей, зменшить радикалізм і підвищить впевненість у своєму майбутньому молоді. Ця тематика – предмет нових досліджень про рівень свідомості і поведінки нового СК, його питому вагу і вплив на суспільні процеси, на трансформацію економіки і готовність до інновацій.

Щодо методики і підходів до критеріїв оцінок СК, то експерти звертають увагу, що прискорене падіння доходів менш забезпечених верств населення носить міжнародний характер. Розрив між багатими і бідними в світі продовжує збільшуватися. Це тривале збільшення нерівності в доходах викликає не тільки соціальні і політичні проблеми, а й економічні. Людям з низьким доходом не дають можливості реалізувати свій потенціал, що завдає шкоди світовій економіці в цілому. Наприклад, скорочений російський СК незадоволений економічною несправедливістю в РФ точно так, як і малозабезпечені групи населення. За останні 30 років доходи 80% населення РФ скоротилися приблизно на 21%, а групи найменш забезпечених громадян – майже удвічі. Спроби перенесення в Росію теорії СК із Заходу стикаються з принциповою перешкодою. Традиційним критерієм СК – рівням доходів, освіти, професійного і соціального стану – в Росії відповідає дуже нечисленна група (близько 7-8%). Тому західна теорія СК малопридатна для аналізу соціально-економічної динаміки в РФ. Це сто-

сується і України, і РК. Проте спроби вивчення СК в РК тривають, в тому числі і шляхом штучного збільшення його чисельності. Можливо, тому стратегії і цінності представників СК майже не відрізняються від всього населення. Представники СК, як і в РФ, висувають вимогу державі щодо скорочення нерівності, маючи на увазі найперше відрив верхівки від решти населення. СК виступає за особливий шлях розвитку країни, відповідний національним культурним кодам, передбачає забезпечення соціальної справедливості, сильної держави.

Визначення меж СК – питання дискусії, яку фахівці ведуть уже майже століття. Крім західно-економічних підходів до виділення СК (коли визначаються дохід, наявність майна або такий критерій, як можливість задовольнити базові потреби), існують і соціологічні підходи, коли індикатором при виокремленні СК служать професійний статус, рівень освіти. Іноді досить, якщо опитуваний просто сам віднесе себе до СК. Однак економічний підхід і визначення СК за доходом поки найбільш поширений. До СК відносять всіх тих, у тому числі і пенсіонерів, хто заробляє мінімум 60% і максимум 250% від суми середнього доходу. Відповідно до цієї класифікації, до СК відносять тих, чий дохід становить від € 1080 до € 4520 на місяць. Якщо мова йде про сім'ю з двома дітьми, тоді дохід повинен становити від € 2280 до € 9480 в місяць [9].

Класифікація німецького економічного інституту більш розширена і ділить середній прошарок на «середній клас у вузькому сенсі» (*Mitte im engeren Sinn*) і на «верхній середній клас». Також є ще ті, хто «суб'єктивно себе сприймає як середній клас» (*gefühlte Mittelschicht*). До нього, згідно з численними опитуваннями, себе відносять 60% німців. Наприклад, ті, хто володіє нерухомістю або кілька разів на рік їздить на відпочинок [10].

Частка СК в багатьох розвинених країнах падає, констатує американський дослідницький центр Pew Research Center [11]. Разом з тим там більшість тих, хто втратив статус представника СК, проте не скотився вниз за доходами, а, навпаки, став заробляти більше. При цьому частка СК в США виявилася помітно меншою, ніж в Європі. Автори доповіді вивчили, як класова структура змінювалася в 12 країнах у період між 1991 і 2010 роками. Згідно з дослідженням, частка СК впала в семи державах – Норвегії (с 81 до 80%), Іспанії (з 69 до 64%), Фінляндії (з 82 до 75%), Люксембурзі (з 80 до 75%), Німеччині (з 79 до 72%), Італії (з 69 до 67%) і США (з 62 до 59%), а виросла в чотирьох – Великобританії (з 60% до 67%), Франції (з 72 до 74%), Нідерландах (з 76 до 79%) і Ірландії (з 61 до 69%). У Данії частка середнього класу за 19 років не змінилася і становить 80% від дорослого населення. Стосовно методології, то, щоб визначити приналежність громадянина до того чи іншого соціального класу, автори доповіді використовували лише один критерій – матеріальне становище. Згідно з дослідженням, до СК увійшли усі дорослі громадяни, чий наявний річний дохід становив до двох третин від медіального по країні, але не перевищував би цей показник удвічі. При цьому враховувався контекст конкретної держави. Тому добробут СК відрізняється в різних країнах, залежно від рівня середніх зарплат. Найуспішнішими країнами стали Нідерланди та Ірландія. Різ-

ниця приросту заможних і незаможних в Нідерландах становила 8,2%, в Ірландії – 6,2%. В Ірландії зростання як СК, так і доходів (з 22,6 до 39 тис. дол.) відбулося рекордними темпами.

Окремо серед згаданих у доповіді країн стоять США. Там частка СК найнижча – 59%. Крім того, в США також існує найбільша частка заможного (15%) і малозабезпеченого (26%) класів. Разом з тим їхній СК – один з найзаможніших, адже медіальний наявний дохід у країні становить майже 53 тис. дол. – більше, ніж у будь-якій з інших 11 держав, окрім Люксембургу. Медіальний рівень доходів малозабезпечених громадян у США (23 тис. дол.) також досить високий порівняно, наприклад, з доходами цієї економічної категорії в Іспанії (15,6 тис. дол.), Німеччині (21 тис. дол.) і Франції (21,5 тис. дол.) [12].

Висновки та рекомендації. Будь-яке суспільство здатне утримувати стабільність і навіть забезпечити на певний час свій розвиток: в одному випадку зусиллями жорсткої авторитарної влади, як в Іраку та Лівії за часів Каддафі і Хусейна, в другому – маніпуляціями суспільної свідомості, у третьому – завдяки специфіці державного устрою і стійкості політичної влади. Але це явище тимчасове, і будь-яка влада рано чи пізно, не забезпечивши формування і розвитку свого національного СК, не в змозі створити умови для стабільного розвитку суспільства на тривалу перспективу, без міжнаціональних, соціальних, міжрелігійних та інших катаклізмів забезпечити спадкоємність і безконфліктну передачу політичної влади. Підміна понять, створювання різних громадських заміників ролі СК, в основі яких соціальні, культурні, національні, релігійні і навіть партійні формування, здатні тільки загнати проблему вглиб, але не забезпечити міцну соціально-економічну стабільність і спадкоємність у суспільстві надовго.

Тому необхідно: уніфікувати на науковому просторі СНД методичку оцінки СК; систематизувати підходи до оцінки потреб населення регіонів з метою визначити найнижчий і найвищий індекс комфортності середовища проживання, котрий був би достатнім для формування СК, а також для підприємництва та розвитку ініціативи, підвищення ролі неурядових організацій в суспільстві; провести системне наукове дослідження в рамках Програми Горизонт 2020, оскільки необхідність вивчення проблеми нового СК назріла як у глобальному світі, так і на Євразійському просторі. Потребують дослідження і супутні цій темі питання міграції, демографії та світової інтеграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Отар Э. Особенности городского среднего класса Казахстана. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2018. С. 5.
2. Матаев Г.М. Процессы формирования среднего класса в Республике Казахстан: политологический анализ: автореф. док. полит. наук. – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2009. – 21 с.
3. Шкаратан О.И. Социология неравенства. Теория и реальность. М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2012.

4. Burunciuc L. Dream Bigger: Building the Middle-Class in Central Asia// The World Bank. October 17, 2017. URL: <http://www.worldbank.org/en/news/opinion/2017/10/17/dream-bigger-building-the-middle-class-incentral-asia>.
5. Комитет по статистике РК URL: http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersSMEnterprises?_afz-Loop=9069023247697977#%40%3F_afz-Loop%3D9069023247697977%26_adf.ctrl-state%3D1b0x44xom9_54.
6. Валлерстайн И. Буржуа(зия): понятие и реальность с XI по XXI вв. // Валлерстайн И., Балибар Э. Раса, нация, классы. Двусмысленные идентичности / Пер. с фр. М., 2004. С. 166.
7. Беседа Realist'a с известным украинским учёным-демографом Эллой Либановой. URL: <http://blog.i.ua/user/1633142/2232217/>.
8. Светлана Шестернёва. Демографическая ситуация в Казахстане развивается динамично — эксперт. Новые возможности. URL: <https://365info.kz/2019/11/demograficheskaya-situatsiya-v-kazahstane-razvivaetsya-dinamichno-ekspert>
9. Половина казахстанцев готовы переехать в другую страну. URL: https://forbes.kz/process/expertise/polovina_kazahstantsev_gotovy_i_pereehat_v_druguyu_stranu/?utm_term=Autofeed&utm_campaign=Echobox&utm_medium=Social&utm_source=Facebook#Echobox=1530250345.
10. Холоденина Виктория. Сколько нужно зарабатывать в Германии, чтобы относиться к среднему классу? URL: <https://germania.one/skolko-nuzhno-zarabatyvat-v-germanii-chtoby-otnositja-k-srednemu-klassu/>.
11. Пудовкин Евгений. Европейский средний класс обогнал американский. URL: http://www.ng.ru/world/2017-04-26/6_6982_middleclass.html.
12. Средний класс растворился в населении. URL: http://www.ng.ru/economics/2019-10-03/4_7693_klass.html.

REFERENCES

1. Otar, E. (2018). *Osobennosti gorodskogo srednego klassa Kazakhstana [Features of the urban middle class of Kazakhstan]*. Astana: YENU im. L.N. Gumileva [in Russian].
2. Matayev, G.M. (2009). *Protsessy formirovaniya srednego klassa v Respublike Kazakhstan: politologicheskii analiz [The processes of the formation of the middle class in the Republic of Kazakhstan]. Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty: KazNU im. al'-Farabi [in Russian].
3. Shkaratan, O.I. (2012). *Sotsiologiya neravenstva. Teoriya i real'nost' [The sociology of inequality. Theory and Reality]*. Moskva: Izdatel'skiy dom Vysshey shkoly ekonomiki [in Russian].
4. Burunciuc, L. (2017). Dream Bigger: Building the Middle-Class in Central Asia. *The World Bank, October 17*. Retrieved from <http://www.worldbank.org/en/news/opinion/2017/10/17/dream-bigger-building-the-middle-class-incentral-asia> [in English].
5. Komitet po statistike RK [Statistics Committee of the Republic of Kazakhstan]. *stat.gov.kz*. Retrieved from http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersSMEnterprises?_afz-Loop=9069023247697977#%40%3F_afz-Loop%3D9069023247697977%26_adf.ctrl-state%3D1b0x44xom9_54 [in Russian].
6. Vallerstain, I., & Balibar, E. (2004). *Burzhuia(ziya): ponyatiye i real'nost' s XI po XXI vv. [Bourgeois (Ziya): concept and reality from the 11th to the 21st centuries]*. Rasa, natsiya, klassy. Dvusmyslennyye identichnosti. Moskva [in Russian].
7. Beseda Realist'a s izvestnym ukrainskim uchonym-demografom Elloy Libanovoy [Realist's conversation with the famous Ukrainian scientist-demographer Ella Libanova]. *blog.i.ua*. Retrieved from <http://blog.i.ua/user/1633142/2232217/> [in Russian].

8. Shesternova, S. Demograficheskaya situatsiya v Kazakhstane razvivayetsya dinamichno-ekspert. Novyye vozmozhnosti [The demographic situation in Kazakhstan is developing dynamically - expert. New opportunities.]. *365info.kz*. Retrieved from <https://365info.kz/2019/11/demograficheskaya-situatsiya-v-kazahstane-razvivaetsya-dinamichno-ekspert> [in Russian].
9. Polovina kazahstantsev gotovy pereyehat' v druguyu stranu [Half of Kazakhstanis are ready to move to another country]. *forbes.kz*. Retrieved from https://forbes.kz/process/expertise/polovina_kazahstantsev_gotovy_i_pereehat_v_druguyu_stranu/?utm_term=Autofeed&utm_campaign=Echobox&utm_medium=Social&utm_source=Facebook#Echobox=1530250345 [in Russian].
10. Kholodenina, V. Skol'ko nuzhno zarabatyvat' v Germanii, chtoby otosit'sya k srednemu klassu? [How much do you need to earn in Germany to belong to the middle class?]. *germania.one*. Retrieved from <https://germania.one/skolko-nuzhno-zarabatyvat-v-germanii-chtoby-otnositsja-k-srednemu-klassu/> [in Russian].
11. Pudovkin, Y. Yevropeyskiy sredniy klass obognal amerikanskiy [The European middle class overtook the American]. *www.ng.ru*. Retrieved from http://www.ng.ru/world/2017-04-26/6_6982_midlleclass.html [in Russian].
12. Sredniy klass rastvorilsya v naselenii [The middle class has dissolved in the population]. *www.ng.ru*. Retrieved from http://www.ng.ru/economics/2019-10-03/4_7693_klass.html [in Russian].